

Аввало шуни уктириб ўтиш лозимки, «Ўзбек адабиёти ва санъати» рўзнамасининг саҳифаларида босилган ўтмиш ва ҳозирги замон тарихини ўрганиш ҳақидаги мақолалар кизгин кутиб олинди. Шубҳасиз, муаллифларнинг турли фикр-мулоҳазалари бир-бирларини тўлдиради ва бойитади. Аммо, хали ўз ечимини кутаётган муаммолар ва таклифлар оз эмас. Шу боисдан, мен ҳам ўз дилимдаги сўзларни баён этишни лозим кўрдим. Камина мана салкам 50 йилдирки Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институтида узлуксиз ишлаб келмоқдаман. Тарих фанининг маркази ҳисобланган бу даргоҳда илмий ишлар бўйича директор ўринбосари лавозимида 20 йилдан ортик ишлашим ҳам кўп илмий асарлар, докторлик ва номзодлик диссертациялар билан бевосита танишиш имконини тугдирди. Шунинг учун ҳам собик совет давридаги тарих фанининг ҳолати кўз ўнгимда бамисоли кинолента сингари ҳамон ўтиб турибди. Буни кенг ўқувчилар оммасига хавола қилиш фойдадан холи эмас, деб ўйлайман.

Шуни тан олиш керакки, собик совет даврида тарих фани бироз бўлса-да ривожланган. Чунончи, Республиканинг олий ўқув юртлирида тарих кафедралари ва куллийетлари бунёд этилиб, минглаб тарихчи мутахассислар етиштирилди. Айниқса, 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси қошида Тарих институтининг ташкил этилиши муҳим воқеа ҳисобланди. Шундан кейин илмий тадқиқот ишлари ва юқори малакали олимларни тайёрлаш тобора кучайиб борди. Каттор илмий асарлар, дарсликлар, дастурлар ва ўқув қўлланмалари чоп этилди. Хусусан, «Ўзбекистон ССР тарихи» яратилди. Шунингдек, Республикамизда жаҳон миқёсида илмий анжуманлар ўтказилди. Кўриниб турибдики, сиртдан қараганда тарих фани ривожланиб кетганга ўхшайди. Аммо, унинг моҳияти ва йўналишига назар ташланса, у вақтда кўп илмий асарлар, докторлик ва номзодлик диссертациялари чиппақка чиқиб кетади. Хатто, уларга сарфланган вақт ва меҳнатга ачинасан, киши. Негаки, одатда тарихий асарлар асарлар оша яшаб, моддий ва маънавий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаган. Собик совет тарих фанининг умри эса шу даражада қиска бўлдики, қизил империя ағдарилиши биланок «миси чиқиб», тутдай тўқилди. Бу ҳолат, айниқса, совет даври тарихига бағишланган асарларда кўзга ташланди. Тарих фанининг бундай фожеага учрашига асосий сабаб шундаки, у коммунистик партиянинг «ғоявий қурол»ига айлантилди. Шу боисдан, ўтмиш ва ҳозирги замон тарихини ўрганишда қуйидаги ҳатоларга ва сохталаштиришга йўл қўйилди.

Биринчидан, маълумки, Туркистон ўлкаси умумин-соният тараккиётининг йирик ўчоқларидан бири ҳисобланади. Афсуски, бу қадимий даврларга тегишли ёзма маълумотлар ўзаро урушлар, табиий офатлар ва чет эл босқинчиларининг тажовузлари орқасида қамдан-қам сакланган. Айниқса, араб халифалигининг ҳужумлари маданий меросни йўқ қилди. Бу ҳақда буюқ аллома Беруний шундай ёзган эди: «712 йилда араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ўлкага бостириб кириб хоразмликларнинг ёзувини билган, уларнинг ривоятларини саклаб қолган барча қишлоқларни, улар орасидаги барча олимларни имкони борича қувгин қилди ва кириб юборди, натижада уларнинг ўтмиши шу қадар зулмат билан қулгандики, энди биз бу ерга ислом кириб келган вақтда уларнинг тарихида бўлган воқеалар тўғрисида ҳақиқий билимга эга эмасмиз». Шу тарзда маданий мерос ўлканинг бошқа жойларида ҳам ер юзидеи супуриб ташланди. Натижада, маҳаллий ёзма манбалар бизгача етиб келмади. Тўғри, сугд ва бошқа

шимолий эроний тилларда ёзилган айрим хужжатлар мавжуд. Бирок, улардаги маълумотлар қисқа бўлиши билан бир каторда, уларни ўқиб, магзини чақадиган мутахассислар деярли йўқдир.

Бир вақтлар Тарих институти М. Исхоковни сугд тилини ўзлаштириш учун Санкт-Петербургга юборди. У фан номзоди унвонини олиб, институтга қайтганда «ўрин йўқ» бахонаси билан ишга олинмади. Яхшиямки, кўлёмалар институтига ишга олиниб, шароит яратиб берилди. Натижада М. Исхоков сугд тили бўйича фан доктори илмий даражасига эга бўлиб, ҳозир институтимизда ишламоқда. Ҳозирда қадимги даврга оид ёзма маълумотлар, асосан, юнон, лотин, хитой ва бошқа хорижий тиллардаги манбаларда сақланган. Уларсиз ўша замон тарихини тўла тасаввур этиб бўлмайди. Шунга қарамай, Тарих институтида кўрсатилган қадимий тиллар бўйича мутахассислар этиштиришга имкон берилмади. Оқибатда, ҳозирги замон тараккиётининг замини бўлмиш милоддан аввалги VII асрдан то милодий VIII асргача бўлган салкам бир ярим минг йиллик тарихий даврни ёзма манбалар асосида ўрганишга кўл урилмади. Бу тарих фанидаги катта ўпирилишдир. Тўғри, «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг биринчи жилдида қисқа маълумотлар берилган, лекин унинг муаллифлари москвалик ва санкт-петербурглик олимлар эди.

Қадимги тарих бўйича Москвада, Санкт-Петербургда ва бошқа жойларда бир хатор асарлар чоп этилди. Бу жуда яхши, лекин она-Ватанимиз тарихини ўзимиз ҳам ўргансак, нур устига аъло нур бўларди.

Институтда ўрта асрлар тарихини кенг кўламда ва холис ўрганишнинг иложи бўлмади. Бу даврга эътиборни кучайтириш ва малакали олимлар тайёрлаш ҳақидаги сўровлар инобатга олинмади. Асосан, совет даври тарихини ёритиш ва тарғибот қилиш вазифаси юклатилди. Бунинг натижасида икки ярим минг йиллик қадимги ва ўрта асрлар тарихи бамисоли совет даври тарихининг думи сифатида гавдалантирилди. Чунончи, у даврни ўрганиш учун «Қадимги ва ўрта асрлар тарихи». номида атиги битта бўлим, бир неча ўн йилликдан иборат совет даврига 5-6 та бўлимлар белгиланди. Бу бўлимларга институт илмий ходимларининг ўрта ҳисобда 70-80 фоизи жалб қилинди. Шунингдек, фан номзодлари ва докторларнинг кўпчилиги совет даври тарихи билан шугулланди. Хатто аспирантурага ажратиладиган ўринларнинг асосий қисми шу даврга берилди. Илмий асарларни нашр этишда ҳам асосий эътибор совет даври тарихига қаратилди.

Туркистон тарихининг «қаймоғи» ҳисобланган қушонлар, турк хоконлиги, сомонийлар, қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатлари ҳақида бирорта йирик асарлар яратилмади. Шунингдек, XVI—XIX асрнинг 60—70-йилларигача ҳукм сурган Бухоро, Хива ва Кўкон хонликлари тарихини ўрганишда ҳам сусткашлик бўлди.

Собик совет даврида тарихий шахсларни холис ўрганиш ва оммалаштиришга йўл қўйилмади. Бу ҳақда партия махфий хужжатининг 1947 йилдаги кўрсатмасида: «Тарих дарсларида ўтган сиёсатдонлардан ватан раънақи учун хизмат қилишгани ёки хизмат қилишга уринишгани ҳақида гапириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшолар зулмига ва уларга қаратилган халқ қурашига бурмоқ лозим бўлади», дейилган. Шу равишда, тарихий шахсларни золим, қаллақесар ва умуман халқ душманлари сифатида таърифлаш одат тусига айлантирилди. Ваҳоланки, ўтмиш замонларда ўз ватанининг мустақиллиги ва тараккиёти учун қурашган подшолар, зиёлилар ва халқ вақиллари оз эмас эди. Шунинг унутмаслик керакки, ўтмишда тинчликни ва тараккиётни таъминлаш ҳаракатларини ёки бузғунчилик ва парокандаликни қимдир бошқарган. Ҳеч нарса ўз-ўзидан бўлавермайди. Хатто, ўз ватанига хоинлик уюштириб, чет эл босқинчилари

оёгини ялайдиган шахслар бўлганлиги ҳам маълум. Шу боис, окни окга, корани корага саралагандек, халқпарвар давлат арбобларини ва бошка барча табака вакилларининг кадр-кимматини ўрнига қўйиб, миллатнинг фахри сифатида гавдалантириш лозим. Кунларнинг бирида забардаст олим И. Мўминов менга шундай деди: «Хамидулла, тарихий шахсларнинг фаолиятини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга, ишни Амир Темурдан бошласак яхши бўларди. Сиз ўрта аср даври мутахассислари билан суҳбатлашиб, бу масалани хал қилиб, менга маълум қилинг».

Аммо, аввало мутахассис олимлар ўзи бармоқ билан санарли эди, иккинчидан, борлари ҳам миллатчиликда кораланишидан кўриб, бу ишдан бош тортди. Шундан кейин, Иброҳим Мўминовнинг ўзи Амир Темур хақида иш ёзишга киришиб, уни ишончли хужжатлар асосида «оклади». Бу ўша давр учун катта жасорат намунаси эди, лекин олим ҳақиқатни ёзганлиги учун қурбон бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас. Мана, ўша вақтдан буён чорак аср ўтдики, тарихий шахслар фаолиятини ҳаққоний равишда баён этувчи ишни ёзишга ҳеч ким журъат этмади.

Мустикаллик йиллари бу муҳим масала хусусида олдиндан белгилаб қўйилган назария асосида эмас, балки манбаларни холис ўргангандан кейин хулоса чиқарилмоқда.

Шунингдек, коммунистик партиянинг «идеаллаштириш», «реакцион», «клерикал-феодал», «сарой тарихчиси», «сарой шоири» ёки «сарой адабиёти» деган кораловчи ибораларини улоқтириб ташлаб, покланиш шу куннинг талабидир.

Ҳозирда бу иллатлардан холи бўлиш йўлига ўтилган бўлса-да, лекин хали қилинадиган ишлар жуда кўп.

Собик совет тарихшунослигининг энг йирик сохталаштиришларидан бири, ислом динини тараккиётнинг ва умуман, инсоният ҳаётининг душмани сифатида талқин қилинишидан иборатдир. Хатто дин эскилик, жаҳолат ва нодонликнинг уяси, деб кораланди.

Собик совет даврида динга зарба берилиши маънавий ҳаётнинг кашшоқланишига олиб келди. Нихоят, орзиқиб қутилган кунлар келиб, диннинг раванк топиши учун кенг йўл очилди. Бирок бир неча ўн йиллар мобайнида «динсиз» жамиятда суяги котган одамлар онгига ислом асосларини сингдириш осон иш эмас. Шунинг учун ҳам динга кўр-кўрона эргашиб, мутаассибликка берилувчи кишилар топилади. Ҳозирги вақтда жаҳонда асосан конституция, парламент ва демократия тартиблари ҳукм сураётган шароитда динни «сиёсий қурол»га айлантириш гайритабиий ҳолдир. Шу боис, тарихий ва диний асарларда ислом динининг асл моҳияти ва йўналишини моҳирона ёритиб, кенг қўламда тарғиб қилиш лозим, деб ўйлайман. Шундагина барча мусулмон фарзандларида динга онгли равишда ёндошиш ва том маънодаги эътиқод шаклланади. Бу билан мен диндорлар орасида соф эътиқодли кишилар йўқ, демокчи эмасман. Шубҳасиз, улар оз эмас. Лекин шариат асосларини яхши ўзлаштирмаган одамлар анча-мунчани ташкил этади.

Маълумки, ўтмиш замонларда ота-боболаримиз ислом динининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшганлар. Эндиликда тарихий анъаналарни тиклаб, араб, форс ва туркий тиллардаги манбалар заминидан илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириб, Ўзбекистонни исломшунослик фанининг марказларидан бирига айлантиришнинг вақти келди. Ислом дини тарихига тааллуқли яна бир масалага диққатни жалб қилмоқчиман. Совет даврида тарихчилар, шу жумладан, мен ҳам, Муканна бошчилигидаги кўзголонни озодлик ҳаракати сифатида ижобий таърифлаган эдик. Хатто, иккинчи жаҳон уруши вақтида Муканна озодликнинг рамзи сифатида сахналаштирилган. Аслида эса, кўзголон бошқача йўналишда борган. Маълумки, еттинчи асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда

ислом дини хали чуқур илдиз отмаган, зардўшт (оташпарастлик) динининг таъсири кўпорилмаган эди. Хатто, ислом динини қабул қилган кишилар орасида иккиланувчиларнинг сони оз бўлмаган. Бунинг устига, араб халифалигининг ҳукмронлиги ахволни оғирлаштирди. Шундай шароитда, Муканна деган шахс халқнинг норозилигидан фойдаланмоқчи бўлиб, ўзининг гоёлари билан сиёсий майдонда пайдо бўлди. Машхур тарихчи Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида кўрсатилишича, Муканна (Хошим Ибн Хақим) одамларни йиғиб: «Мен сизнинг ва бутун оламнинг худосиман, мен халққа ўзимни Одам (Ато) суратида, кейин Нух суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, кейин Исо суратида, кейин Муҳаммад Мустафо суратида кўрсатган зотман, энди мана ўзингиз кўриб турган суратдаман», деган. Муканна ислом диини мутлақо инкор қилиб, ҳар бир вилоятга қуйидаги мазмунда нома ёзиб тарқатди: «Раҳимли ва меҳрибон Тангри номи билан саййидлар саййиди Хошим Ибн Хақимдан фалончи ўгли фалончига ҳамда худога бўлсин, ундан бошқа худо йўқ. У Одамнинг, Нух, Иброҳим, Исо, Муҳаммад ва Абумуслимлариинг худосидир. Сўнгра (сўз шуки) қудрат эгаллик, иззат ва ҳужжат Муканнаникидир. Менга имон келтиринг ва билинги, подшоҳлик менга хос, азизлик ва худолик меники ва мандан бошқа худо йўқ, кимки менга имон келтирса, жаннат ўшаники, кимки менга имои келтирмаса, дўзах уники».

Мазкур сатрлардан кўримиб турибдики, Муканна ўз диний гоёлариини сиёсийлаштириб, подшоҳлик тахтига даъвогар бўлган. Наршахийнинг кўрсатишича, Муканна жодугарлик, кўзбўямачилик ва айёрликнинг пири ҳисобланиб, минглаб кишиларнинг бошини айлантирган. 776—785 йиллар мобайнида давом этган Муканна кўзголони вақтида минглаб кишилар ўлдирилди ва кўп жойлар вайрон қилинди. Шунингдек, кўзголончилар томонидан кўп мусулмонлар кириб ташланди. Бундан ташқари, фожеа шундаки, Муканна гоёларининг заминиди мулкка ва хотинларга умумий эгаллик қилиш ҳаракати ётган. Бу тарих гилдирагини орқага суриш эди, холос. Шуларга қарамай, ислом динининг асл моҳиятини ва аҳамиятини хали яхши англамаган кишилар Муканнага эргашиб, хонавайронликка мубтало бўлди. Хуллас, кўзголонни озодлик ҳаракати сифатида эмас, балки ислом дини билан Муканнанинг гайритабиий диний гоёлари ўртасидаги қураш, деб баҳоланса ҳақиқат тўлиқ ақс эттирилади.

Шуниси ачинарлики, Спитамен, Темур Малик, Жалолиддин, Маҳмуд Торобий ва Сарбадорлар бошчилигидаги чөл эл босқинчиларига қарши олиб борилган умумхалқ қурашларининг тарихини ёзишга қўл урилмади. Натижада, она юртимиз муस्ताқиллиги учун жонини фидо қилган кўп минглаб кишиларнинг кадр-қиммати ўрнига қўйилмади. Бу ҳолат тарих фанидаги қатта нуқсондир. Фақат сўнги йилларда тарихий ҳақиқат тикланди: ўнлаб ҳаққоний асарлар яратилди.

Биз ўзбек халқининг жаҳон тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлиги ҳақида кўп гапирамиз, лекин фан ва маданиятнинг юзага қелиши ва ривожланиш босқичларини қамраб олган яхлит асар яратилмади.

Ҳозирда, муस्ताқилликка эришган Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари изчиллик билан ривожланмоқда. Шундай вазиятда уларнинг тарихий илдизлариини билиш фойдадан холи эмас. Ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам халқаро алоқалар ҳар бир мамлакат тарихининг тарқибий қисми ҳисобланиб, уларсиз тарих ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди. Хусусан, Ўзбекистоннинг Эрон, Туркия, Хитой, Хиндистон ва Араб мамлакатлари билан кўп асрлик сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари тарихини чуқур ўрганиб, йирик

асарлар нашр этиш зарур, деб ҳисоблайман.

Иккинчидан, подшо Россияси ҳукмронлиги давридаги Ўзбекистон тарихини ҳам қайта ўрганиш лозим.

Коммунистик партия ҳокимиятни кўлга олгандан кейин ҳам чоризмнинг мамлакатдаги таъсирини кўпориб ташлаш учун унинг ёвузлиги ва зулмини фош қилувчи ва унга қарши кўтарилган миллий-озодлик курашларини тарғиб этишни рағбатлантирди. Натижада, 20-30-йиллардаёқ кўрсатилган масалаларга доир илмий асарлар ва мақолалар чоп этилди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин чоризмни қоралашга эҳтиёж қолмаганлиги ҳамда партиянинг шовинистик сиёсатининг қучайиши оркусида ахвол ўзгариб борди. Чунончи, асримизнинг 50-йилларидан бошлаб илмий ишларда «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг объектив-прогрессив ахамиятини кўрсатиш» асосий ўринни эгаллади. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши, мустамлакачилик ва миллий зулм каби масалалар гарчанд инкор этилмаган бўлса-да, аммо умум тарзда қисқа баён этиб борилди. Шунингдек, чор ҳукуматининг ҳарбий юришлари «қўшиб олиш» сарлавҳаси остида шарҳланди. Масалан, «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг биринчи нашрида (1947 йил) ҳарбий юришлар «урушиб олиниши» сарлавҳаси остида битилган бўлса, иккинчи, учинчи нашрларида (1957, 1967) у «қўшиб олиниш» номи билан алмаштирилди. Худди шу номда мазкур масала менинг «Тошкентнинг Россияга қўшиб олиниши» (1967) ва Н. Халфиннинг «Присоединение Средней Азии к России» (1965) китобларида ёритилди. Тўғри, айрим муаллифлар гўё туб аҳоли феодал зулмдан қутулиш учун Россияга умид боғлаганлиги ёки етарли даражада қаршилиқ кўрсатишни истамаганлиги ҳақидаги ўз фикрларини ўртага ташладилар. Лекин бу каби тутуриқсиз фикрлар ўз-ўзидан қолиб қолди. Ўша даврларда назорат шу даражада қаттиқ эдики, «қўшиб олиниши» ёзилиб Россиянинг босқинчилик, ёвузлик сиёсати «никобланмаса», босиб олинишни қаллоқ берувчи фактларни, ҳужжатларни ўзида жо этган асарни чоп этиб, жамоатчиликка етказишга умид қилмаса ҳам бўларди.

Тарих асарларида ўзбек халқининг 1905—1907 йиллар ва кейинги инқилобий ҳаракатларда иштироки ҳусусида фикрлар ишончли далиллар билан исботланмаган. Амалда туб аҳоли инқилобий гоялардан жуда йироқ бўлган. Уларнинг орасида ишчилар синфи ҳали ташкил топмай, саноат қорхоналарида ишловчилар мавсумий ишчилар ҳисобланиб, асосан, улгуржи ва қора ишларни бажарганлар. Улар бир қорхонада бир йил ишлаб, кейинги йили бошқа дуч келган ерда ишлаб юраверганлар. Шу боисдан ҳам Туркистон ўлкасида ишчилар асосан руслардан ташкил топган эди.

Шуни назарда тутиш керакки, чор ҳукмронлиги даврида гарчанд саноат ва деҳқончиликда ўзгаришлар сезилган бўлса-да, лекин уларнинг ҳузурини туб аҳоли эмас, чор ҳукумати ва капиталистлари кўрган.

Фан ва маданият соҳасидаги силжишларга қелсак, айтиб ўтиш лозимки, улардан, асосан, рус аҳолиси баҳраманд бўлди. Чор ҳукумати туб аҳолини қириб қелаётган Оврупо маданиятига яқинлаштириш у ёқда турсин, мавжуд миллий маданият илдизига болта урди. Тўғри, оврупоча маданият ўзбеклар ҳаётида баъзи бир ижобий ўзгаришларга олиб қелди. Бироқ, умумхалқ сонига таққосланса қўлаи жуда тор ва нафи жуда оздир. Шунинг учун мазкур давр тарихини «Ўзбекистон ва умуман, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг объектив-прогрессив оқибатлари» нуктаи назаридан ўрганишга барҳам; бериб, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмини ёритиш биринчи вазифадир. Шунингдек, Туркистон ўлкасининг Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр

махсулотлар бозорига айлантирилиши масаласи бўйича йирик асарлар ёзиш вақти келди. Чунки, бу масалалар XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларидаги Ўзбекистон тарихининг ўзагини ташкил қилади. Кези келганда шуни эслатиб ўтиш лозимки, мен бу давр тарихини ўз ичига олган бўлимга 30 йилдан ортиқ вақт мобайнида бошчилик қилдим. Шунинг учун ҳам бу даврда йўл қўйилган хатоларга баб-баробар дахлдорман. Шу ўринда айтиб ўтишим лозимки, Ўрта Осиёнинг подшо Россияси томонидан босиб олиниши, миллий-озодлик ҳаракатлари, Бухоро ва Хива жаҳидлари фаолиятига доир масалалар бўйича ўша вақтлар-даёқ айрим; тўғри фикрлар олдинга сурилган эди.

Учинчидан, собик совет даври тарихини очикдан-очик сохталаштириш амалга оширилди. Чунончи, давлат тўнтариши ҳисобланган «Октябрь инқилоби» социалистик инқилоб сифатида нотўғри баҳоланди. Шунингдек, «Октябрь инқилоби»да маҳаллий аҳолининг иштироки ҳақидаги фикрлар асоссиздир. Аслида, у руслар ва бошқа овруполиклар томонидан амалга оширилган эди. Чунки туркистонликлар орасида юкорида қайд қилинганидек, ҳали ишчилар синфи юзага келмаган эди. Том маънодаги ишчилар синфининг бўлмаганлигини 60-йиллардаёқ таникли олимлар А. Аъзамхўжаев ва Ш. Уразаевлар ўз асарларида тўғри кўрсатиб ўтган эдилар. Бу амалда «Октябрь инқилоби» учун ўлкада шарт-шароит етилмаганлигини кўрсатишдан иборат эди. Аммо, ҳақиқатни ақс эттирган бу фикр бир гуруҳ кишиларнинг каттик қаршилигига учраб А, Аъзамхўжаев ва Ш. Уразаевлар танқид ўти остига олинди. Ўша кезлари мен Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти И. Мўминовга уларни ёқлаш лозимлигини айтганимда, у киши шундай деган эдилар: «Икки олим жуда нозик масалани кўтариб тўғри иш қилибдилар, мунозара қилиниб, газак олдирилса, юкори партия ташкилотлари шугулланиб, уларнинг жабрланиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун сизлар аралашиб оловга керосин қуйманглар. Вақти келиб А. Аъзамхўжаев ва Ш. Уразаев фикрларининг ўз-ўзидан тан олинишига ишонаман». Дарҳақиқат, ҳозирда бу фикрни қўлламайдиганлар топилмаса керак.

Хуллас, тарихчи олимларнинг «Октябрь инқилоби»нинг моҳиятини ҳолисона ўрганишларининг аҳамияти бекиёс каттадир. Бу бутун совет даври тарихининг ҳақиқий манзарасини ёритишда қалит ҳисобланади. Матбуотда жаҳидлар фаолияти, «Кўкон мухторияти», «Босмачилар ҳаракати», «Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши» ва бошқа масалалар бўйича мулоҳазалар билдирилгани учун улар ҳақида бу ерда тўхташ ортиқчадир. Аммо «социализм тузуми»нинг моҳияти ҳусусида тўхтаб ўтишни зарур деб биламан.

Бу сиёсат жаҳиятда ҳусусий мулкчиликни, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни, динни, ҳунармандчиликни, эркин савдо-сотикни қўпориб ташлади. Шунингдек, миллий давлат йўқ қилиниб, миллий тил ва маданият камситилди. Боз устига, бутун мамлакат «темир кафас» билан ўралиб, республикамизнинг мустақил равишда халқаро майдонга чиқишига йўл берилмади. Ўзбекистон Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Бу ерда мисли қўрилмаган мустамлақачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Марказнинг тоталитар сиёсати орқасида бутун мамлакатда миллионлаб бегуноҳ кишилар ўлдирилди ёки умрлари камокхоналарда ва сургунда чириди. Қанчадан-қанча одамлар хавф-хатарда юрагини ҳовучлаб яшади.

Кишлоқ хўжалиги, саноат, фан ва маданият, транспорт ва халқ хўжалигининг бошқа

сохаларидаги ривожланишга келганда, шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, улар мустамлакачилик нуктаи назаридан ривожлантирилиб, асосан, совет империясининг кудратини мустахкамлашга хизмат килди. Шу боис, ўзбек халқининг асосий қисми моддий ва маънавий кашшокликда ҳаёт кечирди. Хозирда кўриб турибмизки, собик совет давридаги ўз турмушидан мамнун бўлган айрим нуфузли табақаларнинг турмуши капиталистик мамлакатларда яшаётган оддий бир ишчи ёки хизматчиникдан жуда ҳам; паст даражада экан.

Партия одамларнинг миясини «социализм гоёлари» билан шу даражада чулғаб ташладики, «совет турмуш тарзи»га сажда қилиш одат тусига айланди. Тарихчилар ва бошқа ижтимоий фан вакиллари уни кишилик ҳаётининг фаровонлигини таъминловчи бирдан-бир афзал тузум сифатида мактадилар. Хозирда «собик совет, турмуш тарзи»нинг фожиали оқибатининг азоби чекилмоқда.

Юқорида кўрсатилган собик совет даври тарихининг ҳақиқий манзарасини тасвирловчи фикрлар асосида илмий асарлар яратиш лозим, деб ҳисоблайман.

Шу кунларгача Иккинчи жаҳон урушининг тарихи бир томонлама баён этилмоқда. Шубҳасиз, ўзбек халқи фашизмни тор-мор этишга муносиб ҳисса кўшди. Бирок коммунистик партиянинг айби билан минглаб ўзбеклар ҳалок бўлдилар. Маълумки, собик совет давлатининг дастлабки даврларида ўзбек ҳарбий қисмлари тузилган эди, лекин улар кейин йўқ қилинди. Агар улар урушгача сақланганда эди, ўзбекларнинг ҳарбий маҳорати такомиллашиб, талафот кўп бўлмас эди. Тўғри, кеч бўлса-да, урушнинг бошларида ўзбек ҳарбий қисмлари шошилиш равишда тузилди. Аммо, улар фронтда тарқатиб юборилди. Шу равишда бизда миллий давлат ҳам, миллий кўшин ҳам йўқ эди. Бунинг аянчли оқибатлари уруш даврида минглаб кишиларнинг қирилиб кетишига олиб келди. Чунончи, умрида кўлига қурол ушламаган ва бегона жойларга бормаган ёшлар тўсатдан сафарбар қилиниб, Россиянинг турли жойларига юборилди. Уларнинг орасида мен ва севимли шоиримиз марҳум Зоҳиджон Обидов ҳам бор эди. Биз ўрмонда икки ойча уй қийимимизда ва ёғочдан ясалган милтик билан машқ қилгандан сўнг тўғри фронтга жўнатилдик. Бу ерда, айниқса кишлок йигитларига жуда оғир бўлди. Ҳарбий машқни яхши ўзлаштирмаганлиги ва жанговарликнинг сустиги орқасида кўп одамлар қирилиб кетди.

Кўп минглаб ёши катта ўзбеклар ҳам қиргиндан четда қолмадилар. Улардан ишчи батальонлари ташкил қилиниб, Сибирь ва Россиянинг бошқа жойларидаги санбат қорхоналарида ва қонларда ишлатилди. Бу ерда уларнинг талай қисми очликдан, совуқдан, оғир меҳнат ва ҳўрликдан ўлиб кетдилар. Сибирда госпиталда ётганимда уларнинг йиртик-ямоқ қийимларда, шишиб кетган холда тиланчилик қилиб юрганларининг гувоҳи бўлганман.

Шунингдек, партиянинг миллий сиёсатидан норозилик, Қизил Армиядаги мусулмон фарзандларига совуқ муносабат ва бошқа сабаблар орқасида 1 миллион 600 минг туркистонликлар немислар томонидан асирликка олинди. Начора, бир мақолада Ватанимиз тарихига доир масалаларнинг ҳаммасини қамраб олишнинг иложи йўқ, лекин бу ерда яна бир масалага эътиборни жалб қилмоқчиман, ҳолос.

Коммунистик партия сиёсатининг мағзини чақаётганда унинг халқни кўркувда, ҳавотирликда, муҳтожликда ва умид исқанжасида қаттиқ ушлаганлигини назарда тутиш керак. Бу ерда умид тушунчасида фуқароларнинг сиёсий ва иқтисодий жихатдан

тамомила давлатга карам бўлиши оркасида бир нарса илинжида (арзимаган бир) ойлик мукофотдан тортиб то катта-кичик мансабгача) партияга хамиша кўзини мўлтиллаиб ва кўлини тутиб туришга мажбур бўлганлигини англаш мумкин. Бу ҳолат партияга фукароларни хоҳлаган мақомига солишга кенг имкониятларни тугдирди.

Умуман олганда, фақат бахс воситасидагина фанни ривожлантириш мумкин. Шу кунларда тарих соҳасидаги хатоликлар борган сари «сув юзи»га кўпроқ калкиб чикмоқда. Унутмаслик лозимки, тарих ҳам жараён, ҳам бутун бир фан сифатида азалдан кишиларда миллий туйғу, ватанпарварлик, фахр на гурур каби олий фазилатларнинг шаклланишини таъминлашда муҳим омил бўлиб келган. Буни яхши англаган коммунистик партия ўзининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмини муҳофаза қилиш мақсадида бир неча минг йиллик ва бой ўтмиш тарихимизни хибсда тутди. Ўз навбатида бу маънавий жихатдан кашшоқланишга олиб келди.

Мустақиллик даври тарихимизни янгилади, ҳаққониятни тиклади.

Ҳамид Зиёевнинг "Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгусида" китобидан